

Сайран ӘБУШӘРІП

(Түркістан)

АФРАСИАБТЫҢ ЭТНОТЕГІ

В статье рассматривается этногенез Афрасиаба-Алп Ер Тонгы. Makalade Afrasyabin etnik soyu anlatılmaktadır.

Европалық, орыс және ирандық зерттеушілер Афрасиабты иран тектес деп біледі. Мысалы: Француз ғалымы Жан Пауль Роухтың пікірінше, орта ғасырларда түріктер тарапынан Ирандық қауымға жататын самарқандтық Афрасиабты түрік деу белең алып, ол Алп Ер Тоңамен тәндестірілді. Мұндай қисын Иран дастанының ықпалынан тұындаған еді [1]. “Авестода” айтылған Афрасиабты әл-Бируни Тұранның қожайыны, түріктердің Атасы деп білді. Ал қарахандықтар болса (олардың мемлекетінің негізін қалаған жан-Сатұқ Боғра), өздерін Афрасиабтың ұрпақтары ретінде таныстыруға бейім тұрған еді.

Бұл қисын Бирунидің Түрік мемлекетін құрған қарахандықтар Афрасиабтың ұрпақтары еді дегенінен көп бұрын орныққан болатын. Б.д. II ғасырындағы түріктердің ата жұрты Тұран болған деген тұжырым орныға бастағанда, отырықшы қауымдарға қарсы соғысқан көшпенділердің батырлары да түрік билеушілері болған деу белең алды. Әсіресе, б.д. II ғасырынан бергі заманда Тұран атауы – Түркістан, тұрандықтар-түріктер деп атала басталғанда түрік ғұламалары Афрасиабты түріктен шыққан патша ретінде қабылдады [2].

Ж.П. Роух нендей деректерге сүйеніп Афрасиабты ирандық деп атағаны жайлы хабарламайды. Оның бұл болжамы, сөз жоқ, тұрандықтар мен ирандықтар қандас тайпалар болған деген пікірге негізделеді. Олай болуына төмендегі жағдайлар себеп болғанын айта кеткен жөн:

- 1) Бұрындары Тұранда тек арийліктер өмір сүрген, түріктер біздің эрамызда шығыстан ауып келген деген пікір үстем еді. Мұндай психологияның қамалы әлі күнге дейін алынған жоқ.
- 2) Тұран жері ертедегі түріктердің материалдық және мәдени ескерткіштерінің қоймасы екендігі тек 1960-1990 жылдары ғана белгілі болды (Есік, Кемпір төбе, Фаяз тепа жазулары мен ескерткіштері және т.б.)
- 3) Тарихшылар мен этнологтар “Авесто” мен “Шахнама” сияқты туындылармен тереңірек танысу қажеттігіне мән бермей келді (олардағы, әсіресе түріктерге, Афрасиабқа қатысты мағлұматтар мен деректерге).
- 4) Қазақ этнологиясы көне замандарға қатысты фольклорды, әдет-ғұрыпты, салт-сананы саралауды кейінгі жылдары ғана қолға ала бастады.

Аталмыш пікірді жақтайтындардың алға тартатын негізгі аргументтері шамасы мыналар болуы керек:

- 1.Тұрандықтардың б.э.д. VII ғасырда Иранмен жапсарлас жерлерді мекен еткендігі.
- 2.Сак-скифтер мен массагеттердің иран тектес болғандығы.
- 3.Турдың Иран патшасы Фаридун ұлдарының бірі екендігі.
4. Афрасиабтың Тур әулетінен екендігі.
- 5.Афрасиабтың парсы атауы болғандығы.

“Авесто” арийліктердің шығысы мен солтүстіктегі көршілері турлар (тұрандықтар) екенін нақты көрсеткенімен, олардың этнотегінің қайдан шыққанын анық білдірмейді. Турлардың түркі тектестігі туралы мұнан гөрі “Шахнамада” тереңірек және жан-жақты баяндалады.

Дегенмен де мұқият карасак “Авестодан” да бір талай мәліметтерді алуға болады. Тур мен Иранның бөлек-бөлек елдер екендігін тұрандықтардың “Авестода” тілге алынған Аржасп Хаян (яғни Хиона, Хияона) [3], “Қара” [4], “Васак” [5], “Қумояка” [6], “Дуракат” [7] сияқты адам аттары, “Дан” (Дану), Хион және баска тур тайпаларының атаулары аңғартады [8]. Айтқандай, Хияона немесе Хион “Авестода” зардушт дінінің және Иран шахы Виштасптың дұшпаны болған халық ретінде көрсетіледі. Ол кейінірек сасандық шахтарға шығыстан шабуылдаған “Ак хұндар” болуы да мүмкін. Бірақ бұл мәліметтер де этнотек тұрғысынан нақтылық танытпайды. Соның үшін баска деректерге, мысалы “Шахнамадағы” мына бір тұстарға назар аударуға тура келеді:

Рустам Бижанды құтқармак болып Турға (Тұранға) саудагер кейпінде келгенде одан жергілікті тұрғындар, әсіресе Пирон кімсің, қайдансың деп сұрайды. Сонда ол:

Бе бозоргони зе Ирон бе Тур,
Бе пеймудам ин рохе душбор ва дур.
Форушанде ам хам харидор низ ...,
Харам чорпой ва форушам гохар
(Манижа ва Бижан, 458-б),деп жауап беріпті [9].

Аудармасы:

Ираннан сауда жасау үшін Турға келдім, қиын да қауіпті жолдарды басып өттім, әрі сатамын, сатып та аламын, мал аламын, гауһар сатамын.

“Шахнаманы” сараптағанның өзінде Жайхун, Об өзені, Қара теңіз, Қаф тауы, Қытай теңізі, Ганг теңізі, Қочқарбашы – Қашқарбашы, Ганг қаласы, Қотан, Сепидкух, яғни Ақтау дегені, Силхкух, яғни Қаратау, Қимак теңізі, Қандех сияқты жер аттары, Барман, Құман, Пашаң, Аржасп, Демур, Комус (Күміс), Халладж, Қарахан, Аланан (Аландықтар), Гуз, Макотуре, Шимр (Шымыр), Шігіл патшасы Мисре қатарлы кісі аттары мен тайпа аттары Орхон жазуындағы немесе М. Қашқари мен Ж. Баласағұни шығармаларындағы түркі тілімен де, олардың қазіргі аталуымен де сайма-сай келеді. Дону, Фрияна, Шігіл б.д.д. VII ғасырда Тұранда өмір сүрген тайпалардың ішіндегі көлемдісі болды [10]:

Суйе Мисре ном шохе чегел,
Ке дар джанг аз у ности шир дел (685-б.)

Аудармасы:

Шігіл патшасы Мисре мен арыстан жүректі Аржасптың нұсқауымен Тұран батырлары Козрам, Андаман, Хамаш, Хушдаб бастаған Тұран әскері Гуштасп* басқарған Иранға шабуыл жасады.

Бір ғана Сухробка байланысты айтылған жерде “Тұрандықтар”, “Тұрандық әскер”, “Тұран елі” сияқты тіркестер 28 рет, “түрік пахлаваны”, “түрікті жеңдік” сияқты сөздер мен тіркестер 3 рет қайталанған [11].

Иә, б.д.д. VIII-VII ғасырларда тұрандықтардың Тұранды мекен еткені тарихи шындық. Бұл тұрандықтар үшін өз ата жұртын әйгілеп, елдігін орнықтырып алу үшін жанталасқан канкешті аласапыран ғасырлар еді. Аталған кезеңде Тұран халқы, әсіресе оның көшпенділері Сырдария мен Амудариядан Солтүстік пен Қиыр Шығысқа, Сібірге дейінгі, ал батыста Еділ мен Жайық, Орал маңы, Қара теңіз атырауы, Кіші Азия, Кавказ және Месопатамияны қамтыған жерлерге дейінгі аралықта еркін түрде қоныс ауыстырумен болды. Олар батыстан шығысқа, шығыстан батысқа жосыды. Бірақ көптеген түрік тайпалары Тұранның Орталығында қала берді (Фрлна, Шігіл және т.б.).

Әрине, бұл елдер ру-тайпаларға бөлінді. Олар ирандық тайпалар, яғни арийліктер (ақ сүйектер) және турлар болып екі тарапқа бөлінетін. Авестада арийліктер тобына тек ирандықтар ғана жатқызылады. Ал Шахнамада турлар тобына түріктер жатқызылған.

“Шахнамада”, “Шігіл”, “Ғұз”, “Алан” және т.б. түрік тайпалары тілге алынған. Бұларға сибар, аргимпай, сақ-массагет, кең, гур, құмық сияқты басқа тайпаларды қоссақ б.д.д. VII ғасырда Тұран жерінде 10 емес, 100 шақты тайпа-рулы ел өмір сүрген болып шығады.

Тұрандықтардың бірсыпырасы б.д.д. Иранға жақын жердегі шекаралармен қанаттас тұрды, ирандықтармен етене жақын қатынаста болды. Олардың билігіндегі құрамға енді. Міне, тұрандықтардың бәрін ирандық сипаттас деп қарау осыған байланысты белең алған болуы керек.

Тұран аталған кеңістіктің тарих төріне әйгілі болған тұсы б.д.д. VII ғасырдан б.ж.с. VI ғасыры немесе әйгілі Түрік қағанаттары – империялары қанат жайғанға дейінгі 13 ғасырға созылған уақыт. Осынау уақыт ішінде бұл далада, аймақта Түрік, Иран тектес дүйім қауымдар қатар өмір сүріп келді. Бұл тайпалар ерте заманнан бері мәлім болса, олардың жалпы аттары арғы парсы жазбаларында Тур, ал ахеменид династиясы билік құрған кезде сака және т.б. деп айтылатын болған.

“Авестода”, “Тур”, “Тұран”, “Тура” деген атаулар кездеседі (мысалы, “Фарвардин яштта”-31 бөлім, 143-бөлікше өлең, 262-б.). Бұл сөздердің мағынасы – қорықпас, баһадүр. “Авестода” “туйря” деп аталған турлар

* Гуштасп Зардуштың замандасы болған билеуші. Ол Зардушт дінінің кең жайылуына жәрдемдескен билеуші. Оның аты “Дин карт” (мағынасы- “Діни амалдар”) кітабында тілге алынған. Бірақ Гуштасп “Авесто” мен “Шахнамада” бір-бірімен үйлеспейтін мағынада бейнеленген.

Амудария өзенінің солтүстігіндегі жерлердің тұрғындары болып есептелген. “Авестодан” Тұранның бірсыпыра билеушілері – Афрасиаб, Ағрирас, Гарсиюз, Виса отбасының ұлдары [12] – Ювойишт [13], Аржаспа [14] және басқалар; тайпалар – Дану [15], Хюн [16], Фрилн [17], Виса хакында мәліметтерді алуға болады.

Иран дастандары мен түрік аңыздарында (М. Қашқари) Қашқар (Ордакент) мен Шу алабын ордабасы еткен ұлы патша Афрасиаб (=Тоңа Алп) Мидия мен Ассирия билеушілерімен бір заманда өмір сүрген деп көрсетіледі. Ол көне Үнді аңыздарында турадан тура “Сак билеушісі” деген атпен белгілі [18]. Осыны инабатқа алған ғалымдар (В. Аристов пен Е. Майер) Түрікті Сакалардың бір ірі бөлігі деп қарастырған-тын [19]. Аристов тіпті Якуттерді, Сібірдегі “Сагай” түріктерін және қырғыздардың “Сайак” тайпасын көне сактардың ұрпақтары деп білген [20]. Ал тұрандықтарды түрік тегіне жатқызған лектің көш басында Фирдаусидің өзі тұр. Тұрандықтардың түрік тегі туралы фирдаусилық қисын-қағиданы М. Қашқари, Ю. Баласағұни, Джовейни, Табризи ұстанды, ал ХІХ-ХХ ғасырда шығыстанушы ғалымдар: З.Тоган, В.Аристов, Е.Майер және басқалары қолдады.

Ахеменидтер (Ахмониалар) заманында Иран шегарасы солтүстікте Сырдария, Каспий теңізі, Үлкен Кавказ таулары, Қара теңіз, ал шығыста Синд өзені мен Пенджабтың бір бөлігі бойынша тартылып, тиянақталды [21]. Әлбетте, бұл жерде ирандық автор Х. Қахрай ирандықтардың Сырдарияға дейін әскер тартып келгенін назарда ұстаған болуы керек.

Кайхысрау тұсында да Иран – Тұран шекарасы Амудария бойымен тиянақталды. Баяғысынша Джайхуннан өту шекараны бұзу болып есептелді:

Ке лашкари безназдике Джейхун расид,

Хаме руй кешвар сепях гостарид (545-б, Кайхысрау мен Афрасиаб соғысы)[22].

Осы тұстан бастап грек жазбаларында Амудария Окс деп, Тұранның солтүстік батысын мекендегендер скифтер, ал парсы деректерінде турлар немесе сакалар елі деп аталған. Демек, “ОКС” – оғуз деген тайпа атының жер-су атында сакталған түрі болуы мүмкін.

Бұл ретте мына бір жәйтті алға тарта кетейік: ағылшын тіліндегі “Оксфордтың” “ОКС” (оғуз, өгіз) және “форд” (өткел, көпір) деген екі сөзден құралғандығы белгілі. Орта ғасырларда бұл жерде мал базары болған. Сол жерде бір оқу орны ашылып, уақыт өтісімен ол үлкен университетке айналған екен. Қазіргі уақытта ол “Оксфорд университеті” деп аталады.

Тур атауы тек бір тайпаға қойылған ат емес. Дүйім сак-массагеттер мен скиф-киммерилердің құрамында қазіргі казак, өзбек, қырғыз, түрікменді құраған басқалай тайпалар да болды. Бұл тайпалардың мекені Амудария, Сырдария, Жетісу, Ертіс, Іле, Орхон өзендері, Сібір ормандары, Хаңғай таулары және Моңғол үстіртімен сабақтас жатыр. Оларды Фирдауси түріктер деп таныған.

Тур, Тұран билеушісінің “Афрасиаб” атауы түрікше емес. Ол көрші ирандықтардың берген атауы. Әлбетте, қайсы бір ұлыс-тайпаның атына қарап этникалық тегін анықтау мүмкін емес. Айналамызға зер салып қарасақ, көпшілік елдердің ат айдарын ұлыс-тайпалардың өздері емес, олардың елі мен жері, тұрмыс салты мен затына қарап көршілері қойғанның куәсі боламыз. Мысалы, түріктер маньчжурлықтарды дене бітіміне орай “шүршіттер”, ал қазақтар ұйғыр мен өзбектерді отырықшылдық және сауда тұрмысына қарап “сарттар” деп атаған. Ал ирандықтар мен тұрандықтар ұзақ уақыт бойы қоян-қолтық өмір сүргендіктен, бір-біріне қалай да ат қойып айдар тағуына боларлықтай мүмкіндігі болған.

Бұл Иран мен Тұранға тән кейбір ортақ ерекшеліктердің болуы олардың қандас туыстығы дегеннен гөрі сол кездегі экономикалық-мәдени тағдырының және жерлерінің ұштасқандығынан туындаған десек қисынға сиятындай. Бұлардың этникалық, тіл, мәдениет және саяси жақындығы туралы тарихта ешбір мәлімет жоқ. Осы екі туынды (“Авесто” мен “Шахнама”) бойынша, тұрандықтар Иран және оның билеушілері үшін “ата жауы” саналатын. Сондықтан тұрандықтар мен ирандықтар арасындағы соғыс сыртқы, еларалық соғыс тұрғысынан қаралуы керек. Ахеменидтер, одан кейін сасанилер шығысы мен солтүстігіндегі көршісі Тұранмен жайы жараспай көп дауласты, көп соғысты. Бір ғасыр емес, бір неше ғасыр бойы, тіпті біздің заманымыздың I мыңжылдығы мен II мыңжылдығының басында да қырқысып жүрді. Көрші отырған, салт-сана, мінез-құлқы, тілі, мәдениеті жағынан туыстас тайпалардың арасындағы дұрдараздықтың осыншама тарихи уақытқа созылуы мүмкін бе? Ақыры, ирандықтар Афрасиабты өлтіріп тынады, ал тұрандықтар болса, олардан өш алуға бел байлады ...

Қарахан қосындарын талқандағаннан кейін Қайхысрау мен Рустамның біріккен әскерлері Гангда ұшырасты. Алп Ер шөлге шегінді. Гангидиз (Кенджида), Ганг (Қаң) қаласы орналасқан аймақ Күлтегін жазуында Қаңутарбан деп аталған. С. Кляшторныйдың жазуынша, “тар” (кара) + “банд” (бекініс). Ол Сырдария орта ағысының оң жағалауындағы Отырар оазисінің бір атауы[23]. Зерттеушілер оның бас кенті Арыс өзеніндегі Арысбаникет деп біледі [24].

Бұл жерлердегі шайқастардан оңбастай жеңілген Алп Ер Тянь-Шаньдағы Қочқарбасы мен Кимектер өлкесіне, Алтайға дейін қуғындалды, содан Қытай теңізіне дейінгі аймақты мекендеген туыстас тайпалардың еліне қарай бет бұрады [25].

Иран дастандарында Афрасиабтың ұлы Ержасып (Аржасып деп те айтылады) заманында Хорасан мен Мәуараннардағы әскери қақтығыстар сөз болады. Оларда Ержасып жеңіліске ұшырап отырып, елдің ішкі жағына шегінді делінген. Ол Иран дастандарында “Хиундардың падишаһы” ретінде көрсетілген [26].

Афрасиаб билігінде болған тайпалардың ежелгі Тұран жеріндегі жағрапиялық орналасуы, этнотегіне және Афрасиабқа жәрдемге келіп,

бәрінің бір ортақ жауы болған Иранға қарсы күресуіне қарағанда, олар етене жақын тайпалар болуы мүмкін деп болжамдауға болады. Өйткені, бұлардың тек тарихи жағрапиялық орналасу жайы ғана емес, жоғарыда айтып кеткеніміздей, тайпа тамғалары, колөнер бұйымдары, тұрмыс салты ұқсас және олар қазіргі түріктерге жақын келеді. Турлардың бірсыпырасының ирандықтармен тілдік ара жақындығы болғанымен туыстық байланысы жоқ және өз билігі өзінде болған түрік тектес тайпалар тобына жатқан деуге болады.

Ежелгі тайпалардың өмір салтынан әбден орын алған заңдылық – этноцентризм. Ол бойынша, дүние екіге: өзінікіге және бөгдеге бөлінеді. Өзінікінің бәрі жақсы деп қабылданады. Ал барлық жамандық, ыластық, сұрқайлық бөгде тайпаның басына үйіп-төгіледі. Мұны біз “Авестода” сипатталған Афрасиаб бейнесінен көреміз. Оның қолынан келетіні тек ахримандық жауыз қасиеттер. Ол тіпті дария суларын да жібермей қойып, елдерді, жерлерді қаңыратып қойған-мыс. Ал Хаюн тайпасынан шыққан тұрандық Аржасп-дев (дию) сипаттас шах және Зардушт дінінің қас дұшпаны ретінде көрсетіледі. (Дравоспа қасидасы, яғни мадағы, 7-бөлім, 30-бөлікше, 244-б.)

“Авестоның” тағы бір жерінде Сұлу Хавмның Ашадан өтініп жалбарынғаны берілген. Ол Франхрасянды (Афрасиабты), яғни жауызды арий елдерін біріктірген Хұсрауға әкеліп тапсыруыма жәрдем бер деп жалбарынады. Ал Виштасп болса, Хионның басшыларының бірі Аржатаспаны, яғни жауыз әрі суайтты жеңуіме, жермен-жексен етуіме көмектесе гөр, Ей Аша, дейді (Аша Қасидасы (яғни мадағы)) [27].

Қарахан саларе чарампесар,

Камар баст ва омад бе пише педар.

Беду дод торке чегеле си хезар ...

... Тарази ва гузи ва халадж севар

(Кайхысрау мен Афрасиаб соғысы 545-б.).

Аудармасы: Қарахан батыр белін бекем буып әкесіне келді. Оған әкесі шігіл түріктерінен 30 мың берді, тараздықтардан, гұздардан және атты халаждардан берді (Жомарт).

Хамон си хезор аз илон торкман (545-б.).

Аудармасы: Сол отыз мың түрікмендер.

Осындай этникалық ала-құлалыққа карамастан бұларды бір елге жатқызады. Ал Тұран мен Иранға екі ел деп қарайды:

Сепохе бо кешвар кешиданд саф [28].

Аудармасы: Екі ел әскері сап түзеді .

“Шахнамада” Сиёвуштың өліміне байланысты өш алу мақсатында Кайхысраудың өз әскерлерін Тұранға, Афрасиабқа қарсы соғысқа дайындай бастаған сәті суреттелген. Баһадүрлерін бір-бірлеп көзден кешірген шахтың көңілі орнына түскендей болды:

Доңыз суретті туды көтерер әскері.
Ептілік танытар арқанда жүруде және майданда жауынгері
(Кайхысраудың өз әскерлерін сапарға дайындауы).

... Доңыз сурет байрақтың астында тұрар.

Дүниені бейне қылышпен қайшылар .

Гуро́за есімді батыр-баһадүр болады ол,

Арыстанмен шайқасуды ойыншық көреді ол.

(Фуруд пен Тахордың әскерді көруге барғаны-294-б.).

“Шахнамадағы” осы жолдардың өзі де арийліктердің шошқа малын ұстағандығын көрсетсе керек. Ендеше, еш уақытта бұндай малы болмаған тұрандықтар ирандық қауымдастыққа жатпаған. Мұны олардың ара жігін ашып көрсетіп тұрған тағы бір қомақты уәж-дерек дер едік.

Тұрандікі деп танылған қала аттары, тас жазулар, күміс тостағандағы жазулар, орнаменттер мен бұйымдар, сенім-нанымдар түрік тектес басқалай тайпалардікімен сайма-сай келеді. Тұран территориясында күні бүгінге дейін тұрандықтардан. Афрасиабтан (жолтау және т.б.) қалған іздер Түркілік нарқын сол қалпында сақтап келеді.

Мысалы, “Хатун” деген сөзді алатын болсақ, ол – Афрасиаб қыздарының құрметті есімі делінген “Диуани луғатит туркте”. Ал синологтар жазғандай (финляндиялық моңғол және түріктанушы Г.Ж. Рамстед), б.д.д. қытай жазбаларында осынау түрік сөзі мен басқа сөздердің (“қыз”, “хатун”, “хан” және т.б.) сақталанып қалғандығы, олардың қазіргі түркілердің тұрмысында қолданылатындығын айтпағанның өзінде, М. Қашқаридің оларды тілге алуы уақыт жағынан алып қарағанда да сол замандардағы түріктік нышандардың ізін көрсетіп тұр деуге болады.

М. Қашқари “тегін” сөзіне қызықты түсінік берген: “Тегін – бұл сөздің түп-төркіні құл еді. Сондықтан, түрі-түсі күмістей құлпырған құлды Күміш тегін, батыр құлды Алып тегін, құтты аяқ, майлы аяқ құлды Құтлығ тегін деп атайтын. Бертін келе тек қана қағанның балаларына бағышталып қалды. Тіпті, бұл сөз кейбір жыртқыш құстардың атымен қосарланып қолданылатын болды. Мәселен, Чағры тегін-Қаршыға тегін, Құч тегін-Күшті тегін деп атайтындары сияқты. Бұл сөздің Афрасиабтың ұлдарына қалай көшкеніне келер болсақ, олар өздерінің аталарын аса құрметтеп, ерекше теңдессіз көретін. Сондықтан олар кез-келген атасына жүгіне қалса, немесе хат жазса, өздерін мүлдем төмен ұстап, “Құлыңыз оны былай істеді”, “Құлыңыз бүгін мынандай іс бітірді,”- дейтін. Кейіннен бұл сөз олардың өздеріне атак, жанама есім болып қалды” [29].

“Орта ғасырларда, – деп жазады Л.Н. Гумилев, – наймандардың болашақ қоныстарында “тикин” деген халық тұрған, тегі олар Алтай тауларында жасырынып қалған ежелгі түріктердің ұрпағы болса керек” [30]. Рашид-ад-дин тикиндерді (иен тегін) наймандарға ең жақын, канаттас тайпа болды деп көрсеткен [31]. Қазіргі уақытта Түрікменстандағы бір ру-тайпаның аты да “текін”. Олай болса текіндердің сонау Афрасиаб заманынан бері өмір сүріп келе жатқандығына күманданбаса болады.

Геродот Тарғытайды скифтердің б.д.д. II мыңжылдықта өмір сүрген аңыздық қаһарманы деп есептеген. IX-XII ғасырларда Моңғол үстіртін, – деп жазады моңғол тарихшысы Лувсанданзан, – “Он екі жаман хандар елі” деп аталған тайпа-ел мекен етті. Олар: Тайчылардың тарғытай Хирилтуғы ... (ерекшелеген автор) [32].

Афрасиабтың түрік тайпаларынан екенін М. Қашқари бірнеше жерде айтады. Бірде: “Хан – түріктердің ең үлкен басшылары. Афрасиабтың балалары да хан деп аталады. Афрасиаб хаған еді. Бұл атпен аталу оқиғасы жайында ұзақ хикая бар”, – десе, бірде “тоңа-жолбарыс тұқымдас бір түрлі хайуан. Ол – пілді өлтіретін аң. Бұл сөздің негізгі мағынасы осы еді. Бірақ бұл сөз түріктерде мағынасы өзгерген түрде (де) қолданыла береді. Бұл сөз көбіне кісілердің қосымша таңылған лақап аты орнына жүреді. Тоңахан, Тоңа тегін деу осыдан.

Түріктердің ұлы хағаны Афрасиабты Тоңа Алп Ер деп атайтын еді. Бұл – жолбарыс сияқты күшті батыр адам деу”, – дейді.

Фирдаусидің “Шахнамасында” Тоңа Алп Ер (Афрасиаб) – түрік халқының б.д.д. VII ғасырда өмір сүрген ұлы хағаны.

Тоңа Алп Ер (Алп Ер Тонга) туралы жыр, ұлы хаған өлгеннен кейінгі жүз жылды артқа салғанның өзінде де, ең кем дегенде б.д.д. VI-V ғасырларда туған деп болжамдауға болатын сияқты. Осы жырдың формалық жағынан жетілуі өте жоғары.

Алп Ер Тонга (Тоңа) – тарихи адам. Ақыл-айласымен, күшімен, айтса сөзін өткізіп, тіресе жеңіп, елді – ел қылған батыр әлі көсем. Ол қайтыс болғанда, артында қалған елі жоқтау шығарған. Сол жоқтау ауыздан ауызға тарап, одан XI ғасырда түрік ғалымы М. Қашқаридің “Дивану луғат ат - турк” шығармасына енген, сөйтіп біздің дәуірімізге жеткен ежелгі түрік әдебиетінің алғашқы нұсқаларының бірі болып есептелінеді.

Осы жыр тілдік үлгісі жағынан да, ұғым-таным жағынан да, қоршаған ортасына ішкі қатынасы жағынан да орта ғасырлардың жоқтау жырларына өте жақын тұр. Бұл ретте Күл тегінге арналған “бақыл сөзді” (жоқтау сөзді) мысал ретінде келтіре кетуге болады. Сондай-ақ, “Күлтегін”, “Тоңқұк” жазбаларынан тірілерге тән жоқтау өлең де орын алған:

Күл тігін жоқ ерсер,
Қоп олтечі ертігіз!
Інім Күл тігін кергек болты,
Өзім сақынтым! Көрүр көзім көрмез тег,
Білір білігім білмез тег болты,
Өзім сақынтым!
Өд теңрі јасар
Кісі оғлы қоп өлгелі төрүміс
Анча сақындым!
Көзде јаш келсер,
Еті да көңүлте сығыт келсер,
Јантуру сақынтым ! [33].

Ежелгі дәуір жоктаулары дегеніміз – міне, – осылар және бұлар, сол VI ғасырдан бұрын туып, VI-VIII ғасырлармен аяқталып біткен жыр емес, бұлар – кейінгі дәуірлерден өз жалғастығын тапқан поэзия.

М.Қашқари Сөздігінің ішіне енген баскалай жоктау жырларынан кайғы-мұң, өксік үн, зар естіледі.

Оқушы: Кімі ічре олуруп,
 Іле сувын кечтіміз.
 Ұйғыр таба башланып,
 Мыңлақ елін астымыз.

– деп келетін ұзақ ерлік-жорық жырын оқып, сонау өткен дәуірдің көш сокпағынан ата-бабаларының ізін таниды.

Алп Ер Тоңаға арналған жоктауға ұқсас Жочы хан өлгенде 1227 ж. жоктау жыр туды. Оны шығарған адам-найманның Кет Бұқа жырауы. Ол жыр:

–Теңіз баштын булғанды,
Кім тундуруп, а ханым ?
Терек түптін жығылды,
Кім турғузур, а ханым ? –

деген жырау сөзі мен,

–Теңіз баштын булғанса,
Тундуруп улым Жочы-дыр
Терек түптін жығылса
Тұрғузур ұлым Жочы-дыр –

деп келетін Хан “жауабы” түрінде еді.

Жоғарыда келтірілген жолдар тіл жағынан да өте түсінікті. Мұндағы салт, ұғым-түсінік бергі XV-XVIII ғасырлар жоктауларына тән салт, ұғым-түсінікпен бірдейлік дәрежеде.

Жоктаушы “өзім сағындым !” дейді. Бұлайша жоктау-өлеңге өз сағынуын қосу – бергі дәуірлерге дейін сақталып жеткен.

М.Қашқари сөздігінде “кім еді ?” жоктау-толғау өлең бар. Мұнда негізінен өлген кісінің тірліктегі артықша қасиеттері айтылады. Бұл форманы XV ғасыр мен XIX ғасыр арасындағы қазақ поэзиясынан өте көп кездестіреміз.

Жалпы алғанда, жоктау жыр үлгілері VI-VIII ғасырларға дейін бар болған. Ескерткіш авторлары бұл үлгіні кеңінен пайдаланған.

Демек, б.д.д., одан кейініректе, орта ғасырларда жоктау өлеңдерде негізгі бір тілдік тәсіл болған, бұл үлгі қазақ поэзиясы деген поэзия туып калыптасқан ғасырларда жалғасқан. Сонымен “Алп Ер Тоңа өлді мұ?” жыры және осы сипаттас өзге өлеңдердің біразы, олардың поэтикалық үлгі-нормасы да, поэтикалық-тілдік тәсілдері де түрік халқының ауызша поэзиясының эрамызға дейінгі дәуіріне тән. Олар М.Қашқари дәуіріне (XI ғасырға) ауыздан-ауызға көшіп жеткен және олар “Сөздіктегі” мақал-мәтелдер сияқты өзінің фонетикалық, лексикалық, морфема-формалық белгілерін түрік тілінің

(сөйлеу тілінің) бірнеше ғасыр бойында өзгеруі ыңғайымен өзгерте отырып жеткен. Сондықтан да оның тілдік белгілері XI ғасырдағы түрік тілі нормасына жат емес. Әрине, түрік қағандарының Иранға жорықтары Фирдаусидің “Шахнамасында” Тұран жаулаушылары ретінде суреттеледі. “Онда Тұран әскерлерінің Иранға көп жорық жасаған Афрасиаб, Демир Алп, Ерджасп (немесе Аржасп) т.б. батырларының аталуы да Афрасиабтың түрік тектес екендігіне көзінді жеткізе түседі. Иштеми баласы Қара Чуриң Түркінің Соух тегін Иль Арслан тұсында Иранға шабуыл жасады ... Ал Қара Чуриң Түркінің немересі Түн жабғу хан (VII ғасырдың алғашқы 20 жылы) кезінде бұл шапқыншылық жорық жалғаса берді. Н.Я. Бичурин бұл жөнінде “Түн Шеху хан батыр болды, оның әрбір соғысы жеңіспен бітіп отырды, өзіне Тиэліні қосып алды, Персияны, Гибинді (Кашмирді) жаулады” деген. Ал оның немересі Нишу б.э. 630 жылдары Тунь алэу (муны Тоңа алп деп те оқуға болады ма ?) Балиба Дулу хан деген лақап атпен такқа отырды. Ал оның інісі де Тоңа шад, кейін Ышбара Қылыш хан деген лақап атпен такқа келді. Демек, Тоңа есімді түрік хандары әр заманда өмір сүрген екен.

Фирдауси жоғарыда аталған дастанын негізі б.д.д. және б.э. I-VI ғасырларында жасалған эпостық аңыздар мен деректерге сүйене отырып X ғасырда жазды. Сөз жоқ, бұрын болып өткен оқиғаларды баяндауда әрі түрік қағандарының атын сол оқиғаларға телуде Фирдаусиде анахронизмнің болуы толық заңды: тарихтағы ізі анық бергі дәуір қағандарына арғы дәуірдегі көмескіленген тұтас оқиғалар телінуі мүмкін деп тұжырған авторлар бар. Бірақ б.д.д. VII ғасырдағы оқиғалар мен билеушілер есімдері грек, ассирия, иран жазбаларында хатталған. Ендеше, Алп Ер Тоңаға арналған жоқтау жасалу дәуірі жағынан тым арыда жатыр.

Алп Ер Тоңаға арналған жоқтау жырындағы өлең үлгілері араб немесе иран поэзиясының әсерімен XI немесе X ғасырда туған жоқ, олардың көбінде өте көне дәуірдің ізі жатыр. Және де ол, Қ.Өмірәлиев жазғандай, араб-парсы поэзиясы әсерімен бірге келуге тиіс поэтикалық терминдер жоқ кезде түрік тайпаларының байырғы поэтикалық өлшемінде – “көг” өлшемінде туған [34] болса Алп Ер Тоңаның (Афрасиабтың) түрік тектес екендігіне күмәндануға болмас.

Жекеленген дыбыстық, қайсыбір лексикалық өзгешеліктер болмаса, жоқтаудағы сөздер бізге кешегі XIX ғасырда туған сөздер сияқты көрінеді. Өзінің дүниеге келуі жағынан жүздеген жылдар арыда жатқан осы өлең бүкіл табиғатымен жаңа. Бұл өкінішті зар тілі өксік үнімен де жаңа. Ал бұл ескінің жаңалығы – бүгінгі мен арада жатқан үзілістің жоқтығы, Алп Ердін түріктік этнотегін растайтын сипаттардың молдығы. Бағзы замандағы бұл жоқтау үлгісі:

Көзүң йашын жүгүртүр,
Көңлің түлды болғай му ?
Жырың көңіл өкүртүр.
Жочы өлді болғай му ?

деп Шыңғыс ханға Жочы өлімін есіттірген Улуғ Жырчының XIII ғасырда туған жоқтау сөзі сияқты сатылар арқылы бүгінге жетсе керек .

Алп Ер Тоңаға арналған жыр ұйқас жағынан – аааә; бббә... түрінде келеді әрі өлді мү – калды мү – алды мү – түрінде, ал Жочыға арналған жоқтау болғай му – түрінде грамматикалық – формалық ұйқасқа құрылған, әрі біріншісінде “Емді жүрек жыртылур” деп айтылса, екіншісінде “көзүн йашын жүгүртүр, ... жырың көңіл өкүртүр” деп келеді.

Сол кездегі тұрандықтардың дәстүр, салт-санасынан кейінгі кезеңдердегі түркі тектес халықтар, әсіресе казак халқының бүгінгісімен сайма-сай келетін ұқсастықтар тым көп кездеседі. Бұл ретте б.д.д. сак заманындағы тұрандықтардың (түріктердің) асынған қару-жарақтарының ерекшеліктерін көрсетуге болады. Әрине, тұрандықтар өздері жасаған қару-жарақпен бірге көрші елдерде жасалынған қару түрлерін де кеңінен пайдаланған. Сонымен қатар, олардың өздеріне тән, құралдарының болғандығынан “Шахнама” хабардар етеді: түріктер әскері темір сауытты болғанға ұқсайды. Мысалы, Рустам өз ұлына ақыл айтып, түріктерді сүреттегенде:

Зал, ей, Песере Гушдор! ...

... Ке он торк дар джанг аждохост.

Дар оханг ва дар кине абр болост,

Дерафшан сиох аст ва хортане сиох

Зе оханг со'ад зе оханг колох (124-Кайкубод)

Яғни: Ей, ақылды балам, Зал! ...

Түрік соғыста айдахар, онын

Темірі де, өкпе-өші де катты

Темір шокпары, темір

архалугі, темір дулығасы бар, – дейді.

Жырдың тағы бір жерінде:

Зе торкон ва аз даште найзаварон,

Зе хар су биомад сепохи герон.

Түркілер мен найзалылар даласының ар жағынан ауыр салмақты әскерлер шықты (157-Ковустың Хамеварон Шахымен соғысы). Немесе, герон лашкари сохт Афрасиаб–Афрасиаб ауыр салмақты әскер құрастырды,– делінген. (158 - бет. Ковустың Хамоварон Шахымен соғысы).

Қытай деректері бойынша, “Ту-кюлер (түріктер) өздерінің лагерінде тұрып жатқан еді. Бір кезде тау жакка көзі түседі. Ол тау дулыға түрінде көрініс берген екен. Сөйтіп, олар дулыға атын алған болып шығады. Бұл қауымның тілінде дулыға ту-кю сөзімен берілген. Сондықтан да олар өздерін Ту-кю деп атап кеткен” (Schott. Ueber die altaische Sprachgruppe. Berlin, 1849,12-б).

Түрік атауын дулыға мәнімен тәндестіре қарастырған авторлар бірен-саран емес (Lim-Mash – Tsai. Die chinesischen Nachrichten Zur Geschichte der Ost- Turken, 1. Wiesbaden, 1958,40-б). Бұл ретте Ж.Ж. Гесстін пікірін тілге тиек етуге болады: түріктерде осындай ат беру үрдісі ертеден

бері жалғасып келе жатыр. Бұл жаңа парсы тіліндегі “тарг” сөзімен үндес. Бірақ бұл сөз түріктер мекендеген жерлерді онша көп қолданылмаған ... Осы ойды Бернхард Мункасчи де қуаттайды. Оның пікірінше, қытай тіліндегі tu-lu-ko (түрік) шағатайдағы дулуга (казакшадағы – дулыға) сөзіне тура келеді.

“Шахнамада” суреттелген түріктер қаруының сипаты сақ-скиф заманында көшпелілер қолданған қару-жарак жөніндегі деректер мен еңбектерді жинақтаған Француз зерттеушісі Жан Пауль Роухтың жазғандарымен үйлесетін тәрізді. Түрік көшпелілері, әсіресе екі жағы өткір қанжарын қасынан бір елі де тастамайды. Жебелі садақ асынған жауынгер сырық басына байланған жібі бар құрықпен салт атты әскерді оп-оңай ғана атынан домалатып түсіре алады. Жалпы алғанда, қанжар тағып, садақ асынып жүретін жауынгер өте әсерлі де сиқырлы түрде көрінеді.

Сібір мен Моңғолиядағы жартастарда әскерлердің тізе бүгіп оқ атқан және қоладан жасалынған скиф кеселерінде садақ атқан жауынгердің бейнелері сомдалған. Қырымдағы Күл Обадан әкелініп Эрмитажға (С. Петербургтегі) қойылған алтын бешпенттің әшекейлері көз тартады: екі скиф жауынгерінің біріне-бірі сыртын бере садақ атуға дайындалып тұрған позасы бейнеленген (б.д.д. IV ғ.) (Jean Paul Roux . L ' Asie. Centrale- Histoire et civilisations, Fayard, 1997, 37-42-б).

Көріп отырғанымыздай, ежелгі түріктердің көк темірден бес қаруы сай болды.

Ертеде түріктер темір, алтын, күміс, қалайы, мыс металдарын айырушы темірші (металлист) халық болды. Бұл ұлы “темір балкытушылар” темір рудасын тауып, қайнатып, көміртегі тотығын “қосу арқылы құрыш деп аталатын кеуекті металл айырып алып отырды. Тіпті қазірдің өзінде бұл ертедегі түріктер құрыш деп атаған металдың сапасы домналық балкытудан әлдеқайда жоғары деп есептелінеді” [35].

Түріктер темірді теңдік әперетін құрал деп білді. Халық тағдыры алмас семсер жүзінде тұрған заманда бұл түріктер үшін қару жасау бірінші кезектегі мақсат болды. Олар құрыш деп аталған темірден әнтек қайқылау келген ұзын қылыш, екі жүзді ауыр семсер, ұзындығы бір кез қырлы құрыш сүңгілі найза, құрыш масақты ысқырық оқ, мүйіз жақ, темір сауыт, іші мақпал, етегі мойынды жапқан темір қалпақ (дулыға) [36] жасады. Сол сияқты “ер жолы атқа жеткізеді, ат мұратқа жеткізеді” дегендей, тұлпар ат сияқты мықты қару тапты. Сөйтіп бір кездегі “жатақ халық” көк темір құрсанып атқа қонды.

Б.з.д. мыңжылдықтың басында Түркістанның ертедегі тайпалары темірдің тез балкитын түрлерімен таныс болған. Мұны Қарқаралы қаласына жақын орналасқан Суықбұлақ қоныс-жұртын қазу кезінде Тоғай-1 кенішінен табылған темір кенінің үйіндісіне қарап білуге болады [37]. Дегенмен, ежелгі Қазақстанда мыс пен қалайы өндіру неғұрлым басым болды.

Қарақалпақстан территориясындағы Бұқан, Нұра тауларында, Құзбай құм үңгірінде, Өзбекстанның басқа аймақтарының жер астындағы

лабиринттерінде мыс балқытатын пештер болған. Байсұн-тау, Кухи-танге, Чаткал, Құрама тауларында мыс, алтын, күміс өндірілген жерлер анықталды.

Массагеттердің өлкелерінде, деп хабарлайды грек тарихшылары, алтын мен қоладан көп көлемде жебе, найза, қылыш және соғыс балталары жасалынатын. Алтыннан дулыға және белбеу (белдік) істелінетін [38]. Олардың аттарының ауыздық-жүгендерінің элементтері алтыннан жасалынған [39].

Демек, ежелгі сак-массагеттердің еңбек құралдары, қару-жарақтары, қазандары және т.б. тұрмыстық бұйымдары олардың металл құю техникасы мен көркемдік мәдениетінің жоғары және Түркістанның ертедегі темір дәуірінде металлургия өндірісінің ірі орталығы болғанын дәлелдейді.

Түрік қағанатын құрған Бумын мен Истеми қағандары Темірші тайпадан шыққан. Мұның өзі теміршілік кәсіптің түрік жұртында ерте замандардан бері жалғасып келе жатқандығын көрсетеді. Бастапқыда теміршілік түріктерде бір қасиетті де шарапты іс ретінде саналған. Бағзы замандарда су, ауа, баспана, киім-кешек және тамақ сияқты темір де өмірлік қажетті игіліктердің қатарынан орын алған. Бара-бара ол тылсымдық күш ретінде Ел назарынан қалды. Сонымен бірге, темір мәдени-тұрмыс кешкен адамдарға Тәңірі тарапынан берілген зат есебінде түсінілетін болып қалды. Бірақ олардың санасында темір берілген тәңірлік қауым басқаларға қарағанда үстемдікке ие болу керек деген ой-сезім де ұялап қала берді. Сондықтан олар Тәңірге дән риза еді. Түріктер темірді “Көк темір” деп атаған. Ер адамдар қылышпен ант ішетін. М. Қашқаридің Луғатында “Көк темір кері тұрмас” деген тіркес бар. Оның мағынасы – “көк темір босқа тұрмас” [40].

Түркілерде темірші – адамға жамандық келтіретін Албасты рухының үлкен дұшпаны. Профессор Абдулкадыр Инанның жазуынша, қазақтар босанатын әйелдерді жаман рухтардан қорғау үшін темір бөлігін қолына алып: “Темірші келді! Темірші келді!” – деп дауыстайды. Сенім бойынша, осылай етілсе, теміршінің аты аталысымен, албасты қорқып, екіқабат әйелдің жанына жоламайды екен [41].

Ерте заманда Орталық Азиядан Еуропаға барған темірші түрік қауымдарын Христиан әлемі Ежуж-Межуж деп таныған екен. Бірақ түріктер өздерін бұлай атауды қош көрмеген [42].

Христиандық Сирияда бітілген аңыздан, Ергенекон аңызы және Хундар жөніндегі әпсаналардан мәлім болды: Ескендір Хундардың Оңтүстік аймақтарға өтуінен қауіптеніп, солтүстік-шығысқа жол алады. Дижле мен Фырат (Тигр-Ефрат) өзендерінен өтіп, қазіргі Шығыс Түркияға жетеді. Одан соң Мушаш атты бір тауға жетіп келеді. Бұл таудың ішінде бір жазық жер бар еді. Жан-жағынан жартастармен қоршалған. Ұлы Ескендірді оның қасындағы саудагерлер бұл жерде адамдардың бар екендігінен хабардар етеді. Бұлар – Нұх пайғамбардың Яфес атты ұлының ұрпақтары-мыс. Ескендір бұл жерден ешкімнің де шыға алмауы үшін таудың бір тесік жерін бекітпекші болып, үлкен темір есік жасауға бұйрық береді. 3000 темірші

және 3000 мыс ұстасын алдырып, темір қақпа жасатады. Оны Дариел өткеліне қойдыртады [43].

Арабтар “шын түрік” (ат турк ал-хахиhi) дегенде Қағандық түріктерді (ат турк а хақаниа) мезгей айтқан. Бұлар өздерінің тегін бір темірші халықтан таратады. Сол теміршілік кәсіп арқылы құлдықтан, қиындықтан және қараңғылықтан құтылған көрінеді. Оларды қытайлар жужандардың (абарлардың) теміршілері деп атаған. Шығыс Түркістандағы Бархан жерінен табылған металдардан жасалған бұйымдар Қашқарда да кездеседі. Осындай металдар Тянь-Шань, Алтай, Орал және Саян тауларынан көптеп табылған. Бұларды өндіру мен бұйымдар жасау ісі жергілікті түркілердің ата кәсібі болғандығы туралы көне аңыздарда айтылады.

“Шахнамада” Рустамның түріктер даласына келгені сүреттелген:

Дегар суй Серахе ва биобонат,

Пиш гале гаште дар аху ва миш,

Хаме дашт пор харге ва хейме кешт.

(168-Ковуспен Хамаваран ...) [44].

Серахстың арғы беті шөл-дала, отар-отар қойлар мен маралдар жайылып жүр, дала толы үлкенді-кішілі киіз үйлер. Сөздіктерде Харге – үлкен шатыр, ал Хейме – шатыр түрінде берілген. “Шахнамада” киіз үйлер мен шатырлардың ара-жігі ажыратылмаған. Сондықтан да біз, түркілерге қатысты шатырды киіз үй деп атағанды жөн көрдік. Жырда Ирандықтарда да шатыр болғаны жазылған. Бірақ, шатыр ирандықтарда негізінен соғыс кезінде пайдаланғандықтан біз оны шатыр деп атадық. Мысалы:

Манучехр суйе хеймей хиш боз омаданд (75- Манучехр)

Аудармасы:

Ираж Турға келгенде екеуі киіз үй ішінде сұхбаттасады:

Берафтанд бо бехейне дарун. (41-бет-Фаридун)

Аудармасы:

Онымен бірге (Турмен) киіз үй ішіне кірді.

Ирандықтар мен Тұрандықтарға қатысты шатыр мен киіз үйді бөліп атау себебіміздің бірі, Тұрандықтар соғыста және бейбітшілік кезінде де Ирандықтарды қабылдауды киіз үйде жасайды, ал Ирандықтар – тас сарайларда. Тек соғыс кезінде ғана шатыр Ирандықтарға қатысты айтылады (Ж. Жомарт).

Бұл жерде айта кетерлік бір жәйт – киіз үйдің құрамдас бөліктері атауының түрікше екендігі. Ол Ираншада да, басқа тілдерде кездеспейді.

М.М. Мендіқұловтың жазуынша, “Қазақстанның кең байрақ территориясы мен Хорезмнің солтүстік аудандарына тараған мавзолейлердің тобы ғылыми әдебиеттерде коникалық немесе пирамида тәрізді күмбезінің болуына орай шатыр тәрізді деп аталады ” [45]. Зерттеушілер мұнара тәріздес Қозы Көрпеш пен Баян сұлу, Бегім Ана (Сырдария) мазарларын исламға дейін салынған оғыз-қыпшақ дәуірінің ескерткіштеріне жатқызады [46]. Бұл

мазарлардың шын мәніндегі киіз үй пошымына ұксауы назар аудартарлықтай жәйт. Ә. Марғұлан киіз үйдің көне үлгісіне Орталық Қазақстанның Бөгелі сайынан табылған андроновтық тұрғын үйді жаткызған [47]. Осы тектес ескерткіштер өз бастауын исламға дейін-ақ, көне казак жерінен алғанын байқау қиын емес.

“Шахнамада” тұрандықтардың көшпелі өмір сүргендігі тілге алынады. Жырда Тұрандықтардың көшпелі өмір сүргендігіне тағы бір дәлел Рустамның Афрасиабка:

Надони ке Иран нешастман аст
Джахоне сар сабз зир дасте мен аст.

(164-Ковуспен Хамеваран шайкасы)

Аудармасы:

Сен Иранды отырықшы екен деме, жасыл-желек әлем менің қол астымда, деген тұсы.

Тағы бір жерінде – Тұран жері бос жатқан кең дала ретінде суреттеліп, ирандықтардың бұл жерде қойлар мен шопандарды қырғанын жазады:

Куджо буд бар даште Турон иле
Герейфанд бесиор ва коштанд низ мавуд аз бад вахт монанде чиз.
Галедор ва чуломе васи коште шод.

(336-Сиявуштың өлімі)

Аудармасы:

Тұран даласы бос жатқан жер, бұл жерде көп нәрсе алынып, көп нәрсе жойылды, жеткілікті түрде қойшылар мен малшылар өлтірілді.

Иран патшасы Афрасиабка өз өкпесін айтып, неге шабуыл жасадың дегенде:

Чу горг омади дар мионе раме. (193-Сухраб)

Аудармасы:

Отарға шапқан қасқырдай болып келдің, дейді. (Жомарт).

Баксы көмегімен жауға қарсы қар, суық жіберу түркілер үшін үйреншікті нәрсе болды. Жырдың тағы бір жерінде:

Ва аз ин ру бар олад иеки тонд бод
Ке каси ро аз Ирон набод разм иод.
Иеки абре тонд андар омад чу гард
Зе сармо хами лаб бедандон фесард.
Саро парде ва хей мехо чашт иах
Кешид аз бар кух бар барфе нах (331-Сиявуш өлімі),–

деген жолдарды оқуға болады.

Аудармасы:

Бұл тараптан бір ала құйын шықты,
Оның артын ала дөңгеленген бұлт шықты.
Суықтан еріндер тіске жабысты,
Шатырлар мұзға оранды.
Тау басынан қар жауды.

Жырда Тұрандыктардың дәстүрінде түс жорушылар мен жұлдызшылар да маңызды орынға ие болғандығы жайлы деректер мол. Мысалы, Афрасиаб түс көргенде оны жорытуға адам іздестіреді. Сонда Гарсиуз былай дейді:

Гозараждейе хоб бояд каси ке
Аз донеш андазе'е дорад баси.
Бехоним би дордел мубадон
Аз охтар шеносон ва аз бехардон (220- Сиявуш).

Аудармасы:

Түс жоритын адамның білімі жеткілікті болу керек, ойы сергек баксылар, жұлдызшылар мен ақылгөйлерді шақырайық.

Барман Пиранға былай дейді:

Кезе асман созар нист (339-Қытай каканы).

Аудармасы:

Аспаннан артық ештеңе жоқ.

Мұның өзі Тәңірлік сенімнің көрінісі-нышаны. Түріктер "Аспан" дегенде көк Тәңірін назарда тұтқан.

"Шахнамада" тұрандыктар мен ирандыктардың екі дүниетаным, баска-баска этникалық қауымдастықтар өкілдері ретінде сүреттелетін жерлері аз емес. Бұл ретте мына бір жәйттің аса маңызы бар екендігін айта кеткен жөн.

"Шахнамада" жазылғандай, Иранның алтыншы шахы, Ирадждың немересі Манучехр өмірінің соңғы сәттерінде муьбад-мунажжимларды және ұлы Наузарды шақырып алып өсиет сөзін айтады:

Фаридунның ак жолынан таймастан,
Сактап келдім елді зұлымдардың кармағынан.

Ол және деді: Енді Фаридуннан маған мирас боп қалған тәж бен такты өзіңе тапсырамын. Ғұмыр кешерсің ештеңе көрмегендей. Бірақ аттанарсың бір күні сен де мендей. Ойла сонда артыңның былықпауын, есіміңді халқыңның ұмытпауын. Ұрпағыңның артында қарғамауын:

Түрленіп әр жағынан әділет жаңарар,
Жаһанға келер жаңа пайғамбар.
Машырактан шығар бауыры кең сүттей ак,
Қозғатпа кек-жанжал, бірақ бол сак.
Оған ер, сол болады Яздон діні,
Ізгіліктің негізі, болады діні.
Яздон сызығынан шықпағын ешбір заман,
Онын үкімінде ғой жақсы-жаман.
Кейірек Туроннан келер керемет сипох*,
Иран так-тәжіне көтергейсің салох**.

* Сипох-әскер

**Салох- туралық, туралықты жақтайтын кісілер.

Көп кыйын дәуірлер алдында ұлым,
Бол, кейде бөрідей жеңіп, кейде қойдай жым.
Тұраннан зор шығар әкесі Пашаң,
Сонда болашақ дүние тар болады саған.
Жамандардан сақтадым елді, жаһанды,
Жерде құрдым қанша қала-қорғанды.
Бірақ дүниеде бір сәт қана өмір сүргендей болып,
Өткен жылдар қас-қағымда ғайып болып.
Ащы болса егер ағаш миуасы,
Неге жарар өскен түр-тұлғасы.
... Бір заман Фаридун – бергендей маған.
Сыналған бұл тәжді берермін саған.
... Егер жақсылықтан қалдырсаң нышан,
Елде атың жарқырап тұрар көп заман.
“Жаса” десін тек қана артыңнан,
Ей, пәкдін, таралған пәк ата-бабаларыңнан.
Иманыңнан тайқып кетпе, ұлан,
Ізгілікке бастар кісіні иман.
Ұлым, қанша келсе де қосын көп есепсіз,
Тек Зол мен Сомнан медет күтерсіз
Және өніп өскендер бар ұрығынан Зол,
Ісіңе жарайды, қанша қаласаңда ол.
Тұран жері жатыр оның аяқ астында,
Жауларыңның жазасын берер жайында.
Осы сөздерді айтып, көзіне жас алды,
Ұлы да қасында жылап қалды.
Ақырын бітіріп Қалн сөзін,
Бір суық аһ деп күрсініп жұмды көзін.

(Манучехрдың өз ұлына айтқан өсиеті).

Бұдан мағлұм болды: Манучехр ұлына өз дінін, сырын, тілегін, ұмытпа, Шығыстан бір Пайғамбар келер деп өсиет айтады. Ол – Зардушт Пайғамбар. Өз дінін деп отырғаны, ата-бабалар діні- Зороастризм. Және ол Яздонның сызығынан шықпағын деп ескертеді. Бұл Яздон – “Авестода” тілге атынған Ахура Мазда Құдай. Соның дінін ұстансаң сені ешқандай жау ала алмайды, тіпті тұрандықтар, Пашаңның ұлы қисапсыз қосындарымен шабуылдаса да зиянын тигізе алмайды. Бұл жерде Манучехрдің айтайын дегені ирандықтардың табыну нысанасы. Негізгі табыну нысанасы ретінде Яздон көрсетіледі (Изад, көбінесе Яздон ирандықтардың Маздак немесе Зардушт дініндегі ізгілік, қайырымдылық, мейір-махаббат құдайының аты. Ирандықтардың ұғымында, әсіресе Манучехрдің өсиетінде Тұран – Яздондық

сенімнің тысқарысындағы Ел). Біздің бұл тұжырымымызды Мехронның* Кайдка** берген жауабы айқындай түседі. Кайд түс көреді:

Үшінші түсімге таба алмаймын сөз,
Өтер көз алдымнан бір мата-бөз
Асылып барар еді оған төрт еркек,
Көгеріп кеткен еді жүзі-көзі, йек.
Бірақ жыртылмас еді бөздің еш жайы,
Асылғандардың да жоқ еді пәруайы.

Бұл түсті жорыған дана Мехрон деді:

... Аз ин пас биояд йеки Номдор.
Зе даште савороне нейзегорон.
Йеки марде покизе ва никхуй.
Иеки пире дехконе оташпараст
Беду дине Яздон шавад чорсуй.
Ке пор воже берасм бегирад бедаст.
Дегар дине муса ке хони жахуд
Ке гуяд джоз он ро нашояд сетуд.
Дигар дин йунони он парса
Ке дод овард дар деле падша ...

(Искандар патшалығы, 804-б.).

Аудармасы:

Тағы бір түсінде көрініпті бөз,
Ділі пәк төрт кісі оған тіккен көз.
Бірақ ол мата тарткылаудан жыртылмас,
Төртеулеп тарткандар да еш жалықпас.
Мата – дін. Ол құдайдың шапағаты болады,
Тарткандар оның қарауылы болады.
Біреуі – отқа табынушы дикан діні ол,
Бірталай ұлыстардың жолы, жарығы ол.
Басқасы Мұса жолын ұстанушылар – жойт діні,
Тек бізге ғана арналған Яздон тахсині***.
Бірі мәшһүр-міс Юнон**** елінде,
Әділет оятар-мыс шахтың ділінде.
Төртіншісі ғажайыб, биік дін,
Сылап-сипар даналар пешенесін.
Бір-бірімен таласып жатар төрт дін,
Олардан туындар жауығу, араз бен кин*****.
Бұдан кейін келер тағы бір норғул*****.

*Мехрон-бір данышпанның есімі.

**Кайд-Үндістан падишахы.

***Тахсин-мақтау, мақұлдау.

****Юнон-грекия

*****Кин-кек, қаһар

*****Норғул-алып тұлғалы

Найзагер аттылар саныдан болар ул.
Ынсапты, пәк жанды кісі болар ол,
Яздон дінін төртке бөліп берер ол.

(Шохнома. Искандар патшалығы тарауы. Қаннуч падишахы Кайдтын түс көруі және Мехроннын Кайдка берген жауабы).

Бұдан мағлұм болды: Яздон – отырықшы үнділік (Үндістан данышпаны айтып отыр ғой) және ирандық дикандардың, яғни арийлік отқа табынушылардың діні. Тек бізге ғана, делінген жырда тән болады, жарасады Яздонды мактаумен мақұлдау. Басқаша айтқанда, Яздон тахсині арийліктерге ғана арналған. Сондай-ақ, жырда еврейлер мен гректер діндері де тілге алынған. Ал қалғаны – төртінші дін кімдердікі? Ол ғажайып әрі биік дін, яғни дүниедегі биіктердің бәрінен биігі Көк Тәңірі емес пе?

Бұл діндегілер бір-бірімен жауыға бастайды. Сонда найзагер аттылар сапынан болған (тұрандық салт атты әскер деп ұғыну керек, өйткені салт атты әскерді алғаш рет Түріктер дүниеге әкелген [48]) Алып тұлғалы біреу келеді де Яздон дінін бөліске түсіреді. Бұл Тәңірлік сенім Барманнын (Тұран қолбасшысының бірі) Пиронға (Афрасиабка жақын жүрген билеуші) айтқан мына сөзінде де өз көрінісін тапқан:

Кезе осман созар нист (“Шахнама”, Қытай қаканы, 399-б.).

Аудармасы:

Аспаннан артық ештеңе де жоқ.

Педар осман бод ва модар замин (704-б.).

Аудармасы:

Аспан – әке, ал жер – ана.

“Шахнамада” Тұрандықтар мен Ирандықтар, бір-бірінің мінез-құлықтарында қарама-қарсы етіп көрсетіледі. Мысалы: Афрасиаб өз қолбасшысын Иранға жорыққа жіберер алдында:

Демир бош ва хордманд, ва хошнор бош,

Бебош андарун низ бидор бош,

Ке Ирон кон мардоми риманд (123-Кейқұбад),– дейді.

Мағынасы:

Батыр бол, ақылды бол, сак бол, сергек бол – Ирандықтар лас (арам, жымысқы, қу) адамдар.

Бұл ретте ирандықтар тұрандықтардан да асып түскен. Мысалы, Гуштасп (Иран шахы) Тұран патшасына хат жазғанда:

Хаме Ираджи заде ва пахлави,

На Афрасиаби ва ябғу (653-б.).

Аудармасы:

Барлығы (Ирандықтар) Ирадж нәсілді пахлави,

Афрасиабтан туған Ябғуй емес.– дейді.

Бұл елдердің бірін-бірінің мұндай тұқыртуын “Шахнаманын” көп жерлерінен кездестіруге болады. Этностарға тән ерекшелік – “Мен” және “Ол” қарама-қарсылығы жырдың өне бойында көрінісіп тапқан деуге болады.

Мысалы, Тұранның Ирандықтарға жіберген елшілері оларға былай деп айтты:

Зе бод ва зе хок ва зе Об (Силвуш 217-б.).

Аудармасы:

... Афрасиаб жел, от, топырақ пен судан жаратылған.

Мұнымен Афрасиабтың ұлы күш-құдыретке ие теңсіз баһадүр екендігін білдірмекші болған.

Көне дәуірдегі грек философиясы жаратылысты төрт нәрсеге негіздейді. Бұрынғы діни кітаптарда адам топырақтан және Алланың нұрынан жаралған делінген. Ендеше, Афрасиаб та ерекше жаратылыстың туындысы дегенді аталмыш елшілер қадап айтпақшы болған, солай деп сипаттауды қатты қалаған.

Тұрандықтардың түркі тілінде сөйлегендігі жайлы деректер жетерлік: Гударз Тұранға өз адамын жібергенде:

Забон ро бе торки биорости – яғни, түркі тілінде сөйле, – деп тапсырады (285 - б. - Сиявуш).

“Шахнамада” Тұрандықтардың Базур атты бақсысы суреттелгенде:

Бедонесте чини ва хам пахлави – ол қытай мен пахлави (парсы) тілін менгерген делінген (359-б.-Камус Кошони). Яғни, Ирандықтар пахлави тілінде сөйлесе, түркілердің өз тілі болғандығы анық.

Тұрандық Пирон отбасынан шыққан Тахмина ұлы Сухробтың қайтыс болуына байланысты оның тағын төменге лақтыртады, ол тұрған сарай мен мейрамханаларды есігін караға боятады, атын алдыртып оның жалын күзетеді де, құйрығын кестіртеді (Шохнома. Сухроб өлімінен анасының хабар тапқан тарауы).

Бұл тұрмыс салты кейінгі кезеңдердегі түріктерге тән болып, біздің заманымыздың II мыңжылдығында да бой көрсетті. Ендеше, аталған замандарда өмір сүрген этникалық топтар мен тайпалардың арасындағы этникалық байланыстың болғандығына күмәндануға болмайды. Көне Тұран мәдениетімен де ию-кию тамырластықтың жатқанын қоса кеткіміз келеді.

Сөйтіп, біз Турдың, Афрасиабтың түрік тегінен екендігі “Авесто” арқылы нақты анық та ашық айқындалмағанның өзінде (“Авесто” бойынша, адамзаттың алғашқы бабасы – Каюмарт. Оның ұрығыдан бір еркек кіндікті және бір әйел пайда болады. Олардан Силмак пен оның әйелі Нисок, бұлардан Фраван мен Фравакайн туылады. Олардан тағы он бес жұп перзент дүниеге келеді. Жердегі барша адамдар осынау жұптың бірі Хушаң мен оның жұбайы Гөзак болып, ирандықтар солардан таралған. –“Авесто”, 327-328-б.) бұл Турды, Афрасиабты, Тұрандықтарды, олардың қауымын “Шахнамада” көрсетілген сенім, салт-дәстүр, жер-су, адамдар, кейбір лауазым аттарымен анықтауға болатынын көрдік. Тіпті Тур мен Афрасиаб есімдерін ирандықтар-арийліктер қойған (немесе берген) болуы мүмкін немесе Турлардың тегі тіпті ирандық та болуы ықтимал деп тұжыруға да болады, бірақ олардың этносалты, тілі түрікше болғаннан кейін бәрібір түрік болып есептеледі. Бұл

– заңдылық. “Насабнама” бойынша, Ясауидің арғы түп-түкияны – араб, бірақ оны өмірде ешкім де араб деп атамаған ғой. Сірә, Афрасиабтың шын аты Тона шығар. Ирандықтар оның баһадүрлік қасиетіне қарап иранша Афрасиаб деп өзгертіп алған да болуы мүмкін. Адам баласының қайсы этносқа жататынын ақырында тегі емес, оның этникалық ортасы мен қалыптасқан мәдениеті анықтайды. Бұл – бұлжымас заңдылық.

Афрасиаб тұрандықтар патшаларының жиынтық атауы болғандықтан, ол жөнінде сөз қозғау турлар, сак-массагеттер, скифтер және басқа түрік тайпалары туралы да сөз ету болып табылады. Себебі, Афрасиабтың артында осынау тайпалардан құралған Елі тұрды ғой. Демек, Афрасиаб тақырыбы, сайып келгенде сол заманның, яғни б.д.д. I мыңжылдықтың басы мен орта тұсында өмір сүрген түрік қауымдастығының мәселесі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Jean Paul Roux. L'Asie Centrale-Histoire et civilisations. Fayard.1997.44-б.
2. Бұл да сонда.
3. Авесто. Тахрон. Гиштар касидасы, бөлім, 31-бөлік. 1991, 1-2 том.
4. Бұл да сонда. “Яшттар”. Ардивисура Анахита касидасы, 18-бөлім, 84-бөлік.
5. Сонда. 15 бөлім, 65-бөлік.
6. Сонда, 26 -бөлім, 131 бөлік.
7. Сонда. 18-бөлім, 84-бөлік.
8. Авесто. Мансур Яшттар. Фарвардин касидасы, 9-бөлім, 37-бөлік. Техрон, 1999, 1-2 том.
9. Фирдавсий А. Шохнома. Тахрон. “Қатра баспасы”, 1999.
10. Сонда. 544, 546, 569, 594, 469, 495, 499, 445, 653, 1270-бб.және т.б.
11. Фирдавсий А. Шохнома. Сухроб тарауы. Техрон, “Қатра баспасы”, 1999.
12. Авесто. Мансур Яшттар. Фарвардин касидасы, 24-31 бөлімдері, 96-31-бөліктер.
13. Сонда. Яшттар. Ардивисура Анахита касидасы, 20-бөлім, 93-бөлік.
14. Сонда. Аша касидасы, 9-бөлім, 50-бөлік; Дравоспа касидасы, 6-бөлім, 30-бөлік.
15. Сонда. Фарвардин касидасы, 9-бөлім, 37-38-бөліктер.
16. Сонда, Аша касидасы, 9-бөлім, 50-бөлік.
17. Сонда. Гохтар. Ясна, 46-хот, 12-бөлік және Яшттар, Ардивисура Анахита касидасы, 20-бөлім, 93-бөлік.
18. Pundahist, ed Justi. Leipzig. 1968. cap. xxx, 39-40-б.
19. Аристов Н. Заметки об этническом составе тюркских племен. Санкт-Петербург, 1896. 409-410-б.; Eduard Meyer. Geschichte des Altertum, 905-б.
20. “Русский антропологический журнал”. 1900. N: 3, 64-б.
21. Х. Қахрай. Ахеменилерден қазіргі заманымызға дейінгі Иран шекаралары // Систан және Белуджистан университетінің хабаршысы, гуманитарлық ғылымдар сериясы, 1379, № 10.
22. Фирдавсий А. Шохнома. Тахрон, 1999, 545-б.
23. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964. 166-б.
24. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана. Труды ИИАЭ АН КазССР. Т.1. Алма-Ата, 1956, 57-б.
25. Фирдавсий А. Шохнома. Техрон, “Қатра баспасы”, 1999.
26. Бұл да сонда, 556-б.
27. Авесто. Яшттар. Аша мадағы, 9-бөлім, 50-бөлікше. Техрон, 1991, 1-2 том.
28. Фирдавсий А. Шохнома. Техрон, 1999.
29. Кошгарий М. Девону луғотит турк. Уч томлик. Т., 1963.

30. Гумилев Л. Қиял патшалығын іздеу. Алматы. 1992. 139-б.
31. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т..1, кн.первая. М.-Л.1952,139-б.
32. Лувсанданзан. Алтан товч. УБ. 1990, 148-б.
33. Малов С.Е. Памятники древнетюрской письменности. М.-Л.. 1952. 33-бет.
34. “Көг” сөзі жөнінде қараныз: Кошғарий М. Девону луғотит турк. Тошкент. том III. 144-б.
35. Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. М., 1951, 315-б.
36. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.1, М.-Л.. 1950, 229-б.
37. Маргулан А.Х. “Древняя культура Центр. Казахстана.” А., 1966, 296-б.
38. Herodotos. Herodot Tarihi (Зев. Мьнтеким Іцкмен). Istanbul. Remzi Kitabevi. 1973. m.1, 215-б.
39. Hermann A. “Massagetai”. Paulys Real Encyclopdie der Classischen Altertumswissenschaft. 1930: 2126.
40. Kaşgarlı M. Divan-u Lugatit-Turk, II, Ankara, 1939-1944, 11-б.
41. Inan A. Orun ve ыльş meselesi // Тьрк Hukuk ve İktisad Tarihi Mesmuası, 1931, 84-б.
42. Prof. Dr. Bahaeddin Цgel. Тьрк mitolojisi (Kaynaklar ve azıklamaları ile destanlar). I. Cilt. Ankara. 1993. 70-б.
43. Бұл да сонда. Ergenekon efsanesi ve Ye`cuc-Me`cuc Seddi. 71-б.
44. Фирдавсий А. Шохнома. Техрон. 1999, 168-б.
45. Мендикулов М.М. Памятники народного зодчества Западного Казахстана. Алма-Ата. 1987, 35-б.
46. Акишев К.А. Байпаков К.М. Вопросы археологии Казахстана.. Алма-Ата. “Ғылым” 1979, 99-б.
47. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Древняя культура Центрального Казахстана.. Алма-Ата. “Ғылым”, 1966, 228-б.
48. Сайран Әбушәріп. Жылқышылық – түркі өркениетін өрлетуге септескен бастау күш// “Түркология”. Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық казак-түрік университеті. Түркістан, Кыркүйек-Қазан 2002 ж.. №: 1, 66-72 – б.